
ARTYKUŁY

JOHN RAGLAND

Profesor Uniwersytetu Kentucky w USA

*Dyrektor Polsko-Amerykańskiego Programu Doradztwa Rolniczego
w latach 1991-1995*

PROGRAMY ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH JAKO CZĘŚĆ DZIAŁALNOŚCI DORADZTWA ROLNICZEGO W USA

1. Wstęp

Działalność doradztwa rolniczego można zdefiniować jako udzielanie pomocy w rozwiązywaniu problemów indywidualnych rolników oraz ich grup, jak i innych mieszkańców obszarów wiejskich. Pomoc w rozszerzaniu pozarolniczej oferty pracy na obszarach wiejskich, podnoszenie poziomu szkół wiejskich, polepszanie dróg, gospodarki stałymi odpadami, ochrony przeciwpożarowej, czy też spółdzielczość - to przykłady problemów, które wymagają grupowego działania i podejmowania decyzji. W Stanach Zjednoczonych doradztwo rolnicze poświęcone zagadnieniom tego rodzaju określamy mianem *rozwoju obszarów wiejskich lub rozwoju społeczności*. Doradztwo rolnicze zawsze zajmowało się problemami całych społeczności, jednakże problemy indywidualnych rolników i ich rodzin od początku były postrzegane jako priorytetowe.

2. Początki rozwoju obszarów wiejskich w USA

Prace nad rozwojem obszarów wiejskich sięgają czasów Jamestown Virginia (pierwsza, stała angielska osada z 1607 roku). Ograniczone były przede wszystkim do projektów samopomocowych, takich jak wspólne wznoszenie stodoł, gaszenie pożarów czy kampanie oczyszczania. Jednak rozwój obszarów wiejskich powinien być raczej rozumiany jako bardziej zorganizowana forma działań, tj. *celowa próba usprawnienia funkcjonowania społeczności w warunkach demokracji i z udziałem mieszkańców*. Poważne uznanie potrzeby poprawienia warunków życia na obszarach wiejskich miało miejsce w 1908 roku, jako rezul-

tat działań Komisji d/s Życia na Obszarach Wiejskich Prezydenta Teodora Rosvelta. W tamtym czasie, wiele wiejskich społeczności Ameryki znajdowało się w stagnacji lub społecznym i ekonomicznym dołku.

Komisja d/s Życia na Obszarach Wiejskich skłoniła Ministerstwo Rolnictwa Stanów Zjednoczonych (USDA) oraz uniwersytety Land Grand do bardziej aktywnego działania na rzecz obszarów wiejskich. Regulacje prawne przyjęte w 1862 roku pozwoliły na powstanie w każdym amerykańskim stanie uniwersytetu Land Grand. Uniwersytety te miały w swoim założeniu zajmować się problemami wiejskich obszarów Ameryki, zaś głównymi przedmiotami wykładowymi miały być rolnictwo i mechanizacja. Osoby, których presja polityczna spowodowała utworzenie tych nowych uniwersytetów posługiwały się argumentem, że istniejące uczelnie i uniwersytety były zainteresowane jedynie w kształceniu *ludzi książek i mowy*, a nie prawdziwych *ludzi pracy i cichego rozmyślenia*.

W 1887 roku, ustawą Hatcha powołano do życia rolnicze stacje eksperymentalne, jako część każdego uniwersytetu Land Grand. Jednakże w 1908 roku, Komisja d/s Życia na Obszarach Wiejskich doszła w swoim raporcie do wniosku, że zakumulowane badania i stypendia nie koncentrowały się na rozwiązywaniu problemów zmniejszających się plonów, słabego poziomu edukacji oraz stagnacyjnych warunków społecznych wielu małych miasteczek i wsi. W odpowiedzi USDA oraz uniwersytety Land Grand skłoniły Kongress USA do przyjęcia w 1914 roku ustawy Smith-Levera, na podstawie której utworzono Służbę Doradztwa Rolniczego (Cooperative Extension Service). Celem przyjętej regulacji prawnej było zapewnienie każdej gminie w kraju przynajmniej jednej osoby wyszkolonej w przeprowadzeniu demonstracji. Część ustawy Smith-Levera mówi między innymi, że taka osoba:

... musi zapewnić przewodnictwo i nadać kierunek działań we wszystkich aspektach życia lokalnej społeczności - społecznym, gospodarczym i finansowym... Ma ona przejmować inicjatywę w każdym momencie, czegokolwiek by to miało dotyczyć, a miało na celu lepsze gospodarowanie w rolnictwie, lepsze warunki życia, większe zadowolenie, lepszą edukację i lepszą postawę obywatelską. [U.S. House of Representatives Report 110, 63d Congress, p.5]

Słowo *cooperative* zostało użyte w wyrażeniu określającym służbę doradztwa rolniczego, ponieważ zarówno finansowanie, jak i administrowanie doradztwem miało zostać podzielone między szczebel federalny (narodowy), stanowy i gminny. Z perspektywy czasu można stwierdzić, że takie ułożenie finansowania i administrowania doradztwem okazało się *geniuszem* tej ustawy. Jako, że doradcy mieszkali w lokalnych społecznościach, ich codzienna praca skoncentrowana była bardziej na potrzebach i życzeniach lokalnych ludzi, niż na sugere-

stacjach stanowych lub federalnych urzędników. Z czasem, Kongres USA i rządy stanowe próbowały zaoszczędzić środki finansowe przez redukcję lub eliminację wydatków na utrzymywanie doradcy rolniczego, w każdej z 3141 gmin w USA. Za każdym razem jednak, były zmuszone kontynuować swoje wsparcie dla doradztwa rolniczego z powodu intensywnego lobbingu lokalnych rolników, liderów 4-H i wiejskich gospodyń domowych. Było to oczywistym argumentem przemawiającym za tym, by programy rozwoju były koncentrowane na szczeblu lokalnym, bowiem tam właśnie rzeczywiste potrzeby społeczności są rozumiane najlepiej i tam przyjeżdżają stanowi i federalni politycy w celu zdobycia głosów wyborczych. Kiedy przed wyborami politycy proszą o wsparcie i pytają o potrzeby swoich wyborców, rady doradztwa rolniczego zawsze są obecne, by przypominąć kandydatom o potrzebie istnienia doradców rolniczych w rozwiązywaniu codziennych problemów natury rolniczej, gospodarczej i społecznej.

3. Społeczność a potrzeby indywidualnych rolników

Pomimo pierwotnych intencji ustawy Smith-Levera z 1914 roku, tj. pomocy w stworzeniu lokalnych organizacji w celu rozwiązywania lokalnych (grupowych) problemów, doradcy odnosili swoje największe sukcesy w pracy z indywidualnymi rolnikami. Działo się tak, ponieważ zarówno uniwersytety Land Grant, jak i rolnicze stacje eksperymentalne zgromadziły znacznie więcej informacji o rezultatach badań nad zwiększaniem plonów upraw i wyników w produkcji zwierzęcej niż na temat pracy z grupami nad rozwiązywaniem problemów związanych z rozwojem obszarów wiejskich. Niemniej, zawsze istniało doradztwo związane z tworzeniem i utrzymaniem biur rolnych (Farm Bureaus), klubów gospodyń domowych i klubów 4-H. Grupy te realizowały projekty na szczeblu lokalnym, jednak postrzegały podstawowy cel swoich organizacji jako platformę spełniania indywidualnych potrzeb, takich jak wpływy polityczne, wzbogacenie społeczne oraz indywidualny wzrost i rozwój. Zdecydowana większość pracy doradczej była wykonywana bezpośrednio z klientami lub za pośrednictwem jednej z wyżej wymienionych organizacji. Korzyści odnoszone przez osoby indywidualne, jak i lokalną społeczność z tego typu doradztwa były niezaprzeczalne. Zwiększone plony i wyższy stopień mechanizacji przemieniły gospodarstwa rolne w komercyjne firmy, wymagające znacznie lepszych umiejętności menedżerskich, lecz zatrudniających mniej siły roboczej.

4. Doradztwo rolnicze w dziedzinie rozwoju obszarów wiejskich w latach 1950-1980

W tym samym czasie gdy rolnictwo amerykańskie wciąż podwyższało swoją wydajność, wiejskie społeczności cierpiały z powodu bezrobocia i niedostatecz-

nego zatrudnienia. Dla porównania, dochód na głowę oraz możliwości wykształcenia w rodzinach miejskich rosły znacznie szybciej niż w wiejskich. Przed 1950 rokiem rozwój wielu społeczności wiejskich zatrzymał się zupełnie lub istotnie osłabł. Pierwszy ogólnokrajowy program doradztwa rolniczego dotyczący rozwoju obszarów wiejskich, przygotowany w celu zapewnienia wszechstronnego rozwoju społeczności lokalnych został zapoczątkowany przez USDA i uniwersytety Land Grant w 1956 roku. W jego realizację zaangażowano doradców zajmujących się zagadnieniami rozwoju obszarów wiejskich, w wybranych pilotażowych gminach na obszarze całego kraju. Doradcy ci pomagali w rozwijaniu lokalnego przemysłu, który zapewniał miejsca pracy w pozarolniczych działach gospodarki. Wspierano rozwój usług w ramach gospodarowania stałymi ściekami i zaopatrzenia w wodę oraz pomagano w przygotowywaniu planów wszechstronnego rozwoju lokalnych społeczności.

Kiedy Prezydent Kennedy objął urząd w 1961 roku, jego administracja wybrała rozwój obszarów wiejskich jako jedno ze swoich haseł przewodnich. Program otrzymał nazwę „*Rozwój obszarów wiejskich*” i przewidywał tworzenie miejsc pracy w pozarolniczych gałęziach w celu przeciwdziałania migracji ze wsi do miast, zmniejszenia dystansu pomiędzy dochodami na głowę i możliwościami zdobycia wykształcenia na miejskich i wiejskich obszarach. Program ten podkreślał potrzebę tworzenia przez lokalne komitety zainteresowanych obywateli i urzędników „*planów całościowego rozwoju gospodarczego*”. Niestety, zawodowi planiści zwiększyli swoje szeregi i zaczęli dominować w tym konkretnym aspekcie rozwoju obszarów wiejskich. Często wdrażano zaledwie niewielką część planów lub wręcz w ogóle nie znajdowały one odbicia w faktycznie realizowanych przedsięwzięciach. Przygotowywane dokumenty po prostu „zbierały kurz”, a działo się tak dlatego, że średni obywatel danej społeczności nie brał udziału w procesie planowania. Lokalne społeczności nie miały wobec planów poczucia współwłasności i w konsekwencji nie angażowały się w kontrolę nad ich realizacją.

W 1963 roku, Służby Doradztwa Rolniczego ustanowiły w większości stanów Wydziały Rozwoju Zasobów Społeczności Lokalnych oraz wyznaczyły specjalistów i doradców do pracy doradczej poświęconej rozwojowi obszarów wiejskich. Do 1980 roku, zagadnienie rozwoju obszarów wiejskich stało się obok rolnictwa, gospodarstwa domowego i 4-H głównym programem doradztwa rolniczego. W tamtym czasie, istniały 582 pełne etaty i 233 częściowe etaty na stanowiskach związanych z rozwojem obszarów wiejskich (z ogólnej liczby 16.000 pracowników doradztwa). Wielu pracowników doradztwa zajmujących się programami rozwoju obszarów wiejskich było bardzo efektywnych, jednak postrzegano ich jako „nowicjuszy”. Ukształtowana przez lata struktura sił w lokalnych społecznościach nadal wspierała działania z tradycyjnych dziedzin, tj. rolnictwa, gospodarstwa domowego oraz rozwoju młodzieży i podchodziła z re-

zerwą do doradców z nowej dziedziny. Z perspektywy czasu, byłoby znacznie lepiej przesunąć dostępne na rozwój społeczności fundusze do dyspozycji doradców, działających na bazie potrzeb lokalnych i zajmujących się rolnictwem, gospodarstwem domowym oraz rozwojem młodzieży. Doradcy ci bowiem już wcześniej wykonywali wiele prac na rzecz rozwoju społeczności lokalnych poprzez biura rolne, kluby gospodyń domowych i 4-H. Rozszerzenie zakresu pracy o zagadnienia rozwiązywania problemów bezrobocia i niedostatecznego zatrudnienia w oparciu o już dobrze zakorzenione grupy było także możliwe. Zamiast tego, doradcy d/s rozwoju obszarów wiejskich i specjaliści byli odsuwani na bok. Nigdy nie zdołali zdobyć akceptacji i wsparcia ze strony struktur lokalnych. Zanim urzędnicy zdołali zrozumieć konieczność posiadania wsparcia ze strony struktur lokalnych na rzecz rozwoju społeczności, rząd federalny wyasygnował olbrzymie środki finansowe na rzecz rozwiązywania problemów wiejskich obszarów Ameryki.

Prezydent Lyndon Johnson ogłosił w 1969 roku swoją „wojnę” przeciwko ubóstwu. Jako, że tak wiele z krajowego ubóstwa powodowane było pogarszającymi się warunkami na obszarach wiejskich, „wojna” ta szybko nakierowana została na te właśnie obszary. Utworzone Biuro Gospodarczych Szans szybko zorganizowało Agencje Społecznej Aktywności. I znowu, komitety te zostały zdominowane bardziej przez oportunistów, niż przedstawicieli lokalnych struktur. Wydatki na budownictwo mieszkaniowe i rozwój społeczności szybko skoczyły z 30 mln USD w 1959 roku do 1,4 mld USD w 1969. Katalog Federalnych Krajowych Programów Pomocy, opublikowany w połowie lat 60-tych, wymieniał ponad 1.100 programów federalnych, które oferowały środki finansowe na projekty związane z lokalnymi społecznościami. Mnożące się programy federalne ograniczyły zdolność operacyjną lokalnych agencji rządowych i społecznych. Z czasem, braki w zarządzaniu i finansowe skandale spowodowały, że rząd federalny zredukował lokalną kontrolę nad tymi programami i decyzje podejmowane były z powrotem w Waszyngtonie.

Szczegółowy system grantów na rzecz rozwoju lokalnych społeczności został stworzony przez Waszyngton. Społeczności, które przygotowały najlepsze propozycje, otrzymały większość grantów, niezależnie od faktycznej wielkości ich potrzeb. Lokalni i stanowi politycy protestowali przeciwko takiemu systemowi, gdyż ich bezpośredni wpływ na proces selekcji okazał się trudny lub wręcz niemożliwy. To spowodowało, że zgodnie z ustawą o podziale środków (Revenue Sharing Act) z 1972 roku finansowanie tych programów odesłane zostało na szczebel lokalny i stanowy. Dotyczyło to całych bloków grantów, z których miały być finansowane programy rozwiązujące konkretne kategorie problemów społeczności lokalnych. O tym, czy społeczności i projekty będą otrzymywały środki decydowali głównie stanowi gubernatorowie oraz burmistrzowie miast. Zbyt często jednak udzielanie funduszy dyktowane było politycznymi potrzeba-

mi gubernatorów i burmistrzów, niż potrzebą rozwiązania najpilniejszych problemów danej społeczności.

5. Rozwój obszarów wiejskich w latach 1980-1990

Ogólnoświatowe braki energii i zbóż, które miały miejsce w latach siedemdziesiątych przyczyniły się do nadmiernych inwestycji w maszyny i ziemię. Podczas pierwszej połowy lat osiemdziesiątych, ceny artykułów rolnych znacznie spadły, w rezultacie czego ceny ziemi obniżyły się o 40%. To spowodowało z kolei bankructwo rolników, jako że zastawiali oni swoją ziemię pod kredyty na bieżące operacje, wznoszenie budynków i zakup maszyn. Doradztwo poświęciło wiele czasu w pierwszej połowie tego dziesięciolecia na finansowe i psychologiczne porady dla rolników, którzy popadli w finansowe tarapaty.

W rezultacie, w latach osiemdziesiątych doradztwo zintensyfikowało swoje działania pod kątem przygotowywania biznesplanów, analiz przepływu gotówki oraz szkolenia na temat oceny ryzyka. Federalne środki finansowe na doradztwo w zakresie rozwoju obszarów wiejskich zostały zredukowane, zaś mechanizm ich udzielania zmieniono z jednolitej formuły na granty udzielane w drodze konkursu. Celem tych zmian była pomoc doradcom pracującym w tradycyjnych dziedzinach (rolnictwo, gospodarstwo domowe oraz rozwój młodzieży) w przejęciu odpowiedzialności za doradztwo w zakresie rozwoju społeczności. Stanowi specjaliści mieli za zadanie szkolić i wspomagać lokalnych doradców. Nie bez znaczenia był także fakt, iż taka organizacja programu była mniej kosztowna. Ekonomisci rolni, w związku z dewastacyjną polityką gospodarczą początku lat osiemdziesiątych, posiadali bardziej dominującą pozycję w porównaniu do wiejskich socjologów. W rezultacie, wiele bardzo dobrych programów doradczych z dziedziny finansowego zarządzania zostało przygotowanych zarówno dla indywidualnych rolników, jak i dla agrobiznesu.

Sukcesy ekonomistów rolnych, w dziedzinie analiz rolniczej działalności oraz porad udzielanych gospodarstwom znajdującym się w trudnej sytuacji finansowej i lokalnemu agrobiznesowi, przyczyniły się do tego, że doradcy z dziedziny rozwoju społeczności lokalnej zaczęli w większym zakresie uwzględniać w swojej pracy prawa ekonomii. Zwykle, program z dziedziny rozwoju społeczności wiejskiej zawiera obecnie następujące elementy:

- analizy demograficzne i społeczne,
- analizy ekonomiczne,
- edukację w zakresie polityki publicznej,
- rozwój liderów wiejskich (leadership),
- budowanie współpracy,
- ocenę potrzeb społeczności,

- strategiczne planowanie,
- program rozwoju i istniejące ograniczenia biznesu.

Uwzględnienie planów i analiz rozwoju biznesu oraz lepsze zrozumienie istoty społecznych struktur, w procesie tworzenia warunków do rozwoju wiejskich społeczności, w istotny sposób umocniło obecny rozwój społeczności i udział doradztwa w tym zakresie. Do sukcesów w rozwoju wiejskich społeczności w znacznej mierze przyczyniło się utworzenie licznych miejsc pracy poza rolnictwem. Obecnie, około 25% Amerykanów mieszka na obszarach wiejskich (do których zalicza się miasteczka i wsie nie przekraczające 2500 mieszkańców). Mniej niż 10% mieszkańców tych obszarów stanowią rolnicy lub pracownicy najemni w rolnictwie. Wielu z nich to rolnicy dwuzawodowcy, którzy pracują na pełnym etacie w lokalnych zakładach przemysłowych, usługowych, punktach sprzedaży detalicznej i agendach administracji rządowej. Pomimo, że rolnicy poświęcający pracy w gospodarstwie swój cały czas szybko zmniejszają swoje szeregi, wiejskie obszary Ameryki w dalszym ciągu utrzymują i zachęcają do zamieszkania znaczną część populacji kraju.

6. Ostatnie trendy doradztwa w zakresie rozwoju obszarów wiejskich

Chociaż stosunkowo niewielu socjologów pracuje w uniwersytetach Land Grand, to zawsze mieli oni wpływ na realizowane programy z dziedziny rozwoju społeczności. Obecnie wydaje się nawet, że są jeszcze bardziej wpływowi przynajmniej z dwóch powodów. Po pierwsze, każdy już przyznaje, że wdrożenie nowej technologii w gospodarstwie rolnym ma swoje pozytywne i negatywne konsekwencje. Powiększa ona bowiem bogactwo indywidualnych osób, tj. rolników, którzy najwcześniej adaptują nowości, ale jednocześnie przyczynia się do powstania grupy rolników, będących słabymi menedżerami i ponoszących z tego tytułu straty. Po drugie, socjologowie przestali zajmować się wyłącznie opisywaniem zachowań w społecznościach, a zaczęli określać zachowania interwencyjne, których realizacja przyniesie korzyści wszystkim członkom społeczności. Stało się tak, gdyż zrozumieli oni, iż właśnie tą drogą mogą się przyczynić do podniesienia gospodarczego i społecznego dobrobytu całej społeczności. Socjologowie osiągnęli sukces dzięki ich aktywnemu podejściu, ponieważ stała komunikacja pozwala na łatwą ocenę potrzeb społeczności, jej opinii i preferencji. Z taką informacją społeczność lokalna może przygotowywać plany i analizy, które znajdują zaufanie i poparcie jej członków. Co może wydawać się dziwne, poziom wiary w lokalną społeczność wydaje się kluczem do jej bogactwa.

W 1993 roku, Douglass North zdobył nagrodę Nobla w dziedzinie ekonomii za pracę na temat: *Jak instytucje społeczne pomagają lub przeszkadzają w rozwijaniu dobrobytu?* Doszedł on w niej do wniosku, że instytucje (rządy, sądy, szkoły) powodują wzrost lub spadek kosztów transakcji w bezpośredniej zależ-

ności od poziomu zaufania, jakim instytucje są obdarowywane przez obywateli i jakim darzą siebie nawzajem. Jeśli poziom zaufania jest stosunkowo wysoki społeczności szybko rozwiązywały swoje problemy przez efektywnie funkcjonującą sieć transakcji indywidualnych osób, biznesu i władz – to dotyczyło *społeczności w dobrobycie*. Jeśli jednak poziom zaufania jest niski, większość transakcji przedłużała się lub w ogóle nie dochodziło do ich zawarcia – i tak się działo w *społecznościach w stagnacji* lub *chylących się ku upadkowi*.

Pojawia się jednak pytanie, co doradztwo zrobiło by zbudować owo zaufanie w społecznościach i co jeszcze powinno w tym zakresie czynić? Sposobem na zbudowanie zaufania jest społeczne zaangażowanie. Doradztwo rolnicze w USA działało tak, że społeczne zaangażowanie istotnie wzrosło. To właśnie stanowi sekret sukcesu służb doradztwa rolniczego finansowanego przez USDA, chociaż nie jest to powszechnie uznane. Doradztwo bowiem gromadząc ludzi wokół lokalnych problemów, mobilizuje ich do działania. Proces rozwiązywania problemów zaś wzbudza wiarę w grupy i w siebie oraz pozwala nabrać przeświadczenia o zdolności do pokonywania coraz to większych trudności. Obecnie, specjaliści d/s rozwoju społeczności, pracujący w doradztwie, wkładają ogromny wysiłek w szkolenie doradców, aby ci nabyli umiejętności niezbędne w procesie rozwiązywania lokalnych problemów. Szkolenia te zawierają między innymi:

- rozwijanie umiejętności przywódczych (leadership),
- grupowe podejmowanie decyzji,
- rozwiązywanie konfliktów,
- budowanie wizji kształtu danej społeczności (planowanie strategiczne).

Nabyte umiejętności pozwalają na większe zaangażowanie społeczne, które pozwala na zbudowanie niezbędnego do zawierania efektywnych transakcji poziomu zaufania, co z kolei prowadzi do osiągnięcia dobrobytu przez społeczność.

Polski system doradztwa rolniczego zanotował od 1990 roku ogromny postęp w rozwijaniu tych umiejętności przez członków rejonowych i wojewódzkich rad doradztwa oraz rady na szczeblu ogólnokrajowym. Rady te nauczyły się: jak podejmować decyzje w grupach, jak kształtować wizje przyszłego kształtu społeczności wiejskich, który chcieliby osiągnąć, jak stosować presję polityczną w imieniu doradztwa oraz jak rozwiązywać konflikty.

Obecnie duży procent populacji Polski stanowią rolnicy. Gospodarstwa rolnicze są zbyt małe by zapewnić rodzinie godziwy poziom dochodów. Aby uniknąć migracji ze wsi do miast muszą szybko powstawać pozarolnicze miejsca pracy na obszarach wiejskich. Doradztwo rolnicze (system ODR) może stanowić silny katalizator w procesie przekształcania wsi w ośrodki zaangażowane nie tylko w produkcję rolniczą, ale także przetwórstwo i produkcję przemysłową na niewielką skalę. W niektórych województwach proces ten już zachodzi, zaś pracownicy ODR zapewniają pomoc w przygotowaniu analiz typu biznes pla-

nów, dzięki którym ten proces mógł już zaistnieć. Przykłady takie powinny być naśladowane w całym kraju.

Polski system ośrodków doradztwa rolniczego (ODR) powinien zbudować swój program rozwoju obszarów wiejskich w taki sposób, aby społeczne rady doradztwa rolniczego i pracownicy ODR mieli poczucie współudziału w jego tworzeniu i kierowaniu. Powinno w nich dominować uczucie jego współwłasności, a nie przeświadczenie, że został on im narzucony odgórnie.

LITERATURA

Oprócz własnego doświadczenia autora w zakresie tematycznym niniejszego opracowania, w jego przygotowaniu wykorzystano kilka materiałów. Do najważniejszych należą:

James A. Christenson oraz Jerry W. Robinson: Community Development in America. The Iowa State Press, Ames Iowa, 1980.

Douglass C. North: Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge. University Press, 1990.

Kenneth E. Pigg (wydawca): The Future of Rural America: Anticipating Policies for Constructive Change. Westview Press. Boulder, San Francisco and Oxford. 1991.

Robert D. Putnam: Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. Princeton University Press. Princeton New Jersey, 1993.

Robert D. Putnam: The prosperous community: social capital and public life. The American Prospect. Spring 1993: 35-42.